

Н. О. Яценко

Інститут української мови НАН України

ІВАН ОГІЄНКО ЯК МОВОЗНАВЕЦЬ І ПРОСВІТИТЕЛЬ

Виокремлено науковий аналіз мовної і освітньої спадщини Івана Огієнка, його внесок у розвиток термінології, показано, які мовно-освітні проблеми ставив учений і як їх вирішував.

Ключові слова: українська мова, термінологія, мовно-освітні проблеми, словник.

Окремі аспекти мовно-освітніх питань, вирішені І. Огієнком, знайшли висвітлення у працях таких вітчизняних істориків і мовознавців, як М. Тимошук, В. Ляхоцький, Я. Ганіткевич, І. Кучинська, О. Біла, А. Білан, С. Болтвієць та ін. Вони досліджували в освітній творчості І. Огієнка такі аспекти: українську мову як вираження національної психіки, душі й свідомості народу; значення рідної мови в духовному відродженні особистості; забезпечення рівня викладання в навчально-виховній практиці; ідею соборності української мови; українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. Однак проблеми, які безпосередньо стосувалися формування, розвитку та утвердження української мови у сфері освіти, а також ті, що торкалися навчально-виховного процесу, не були вченими чітко окреслені і тому достатньою мірою висвітлені. Багатогранне життя і наукова спадщина Івана Огієнка потребують ґрунтовного дослідження, адже свій природжений хист ученого, педагога, державного, громадського, церковного і культурного діяча він успішно застосував як мовознавець та видавець, як перекладач та поет. Так, І. Огієнко відомий широкому загалу як видатний діяч освіти, професор кафедри української мови у 1918 р., ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету, голова Державної правописної комісії, міністр народної освіти у 1919 р., а також як автор понад тисячу праць, більшість з яких, на жаль, ще й досі знаходиться за межами нашої держави. Великим є внесок у розвиток національної освіти, бо все своє життя він присвятив процесам формування і розвитку принципово нової системи національної україномовної освіти. Іван Огієнко зробив помітний внесок і в розв'язання мовно-освітніх проблем, поглиблення наукових основ навчального процесу. Як мовознавець і літератор він зосереджував свою увагу на питаннях відродження рідної української мови і освіти.

Заслуга І. Огієнка і в тому, що він розробив власну концепцію національної школи, яка базувалася на принципах доступності, народності, безплатності початкової освіти, різномовності навчального процесу. Вчений розумів неперемінне значення національної школи для українського народу. Національна школа, за І. Огієнком, крім освітньої функції, повинна забезпечувати формування національного духу учнів, їхньої культури, традицій. Працюючи на посаді вчителя комерційної школи та гімназій Києва, Львова, І. Огієнко розумів, що навчальний процес не може бути ефективний, якщо він не має відповідного методичного забезпечення, а тому необхідно створювати підручники для тих, хто хоче набути знання. З-під його пера виходять популярні книжки з української мови для національної, переважно початкової школи, що було вагомим внеском у справу дерусифікації мовно-освітньої сфери. Заслугують на увагу такі його підручники з української мови: «Рідне слово», «Грамматика малої Лесі», «Початкова гра-

матика української літературної мови), «Бог і світ: читанка...», «Українська граматики для навчання в народних школах», популярний підручник для самоосвіти (1917-1918) «Українське писання», нарис «Вчимося рідної мови. Нариси про мову українську» (1917), який було спалено денікінцями. Підручники І. Огієнка вирізняються науковістю, народністю, гуманістичною спрямованістю [2, с.5-6].

Велике значення для розвитку україномовної освіти мав «Проект правопису української мови», який став основою для ухвалення циркуляра «Про головні правила українського правопису для обов'язкового шкільного вжитку по всій Україні» 1919 р., а також його праці і словники: «Порадник студентам, вчителям і всім тим, хто бажає навчитись української мови», «Історія словника української мови», «Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян», «Словник мови Шевченка», «Словник місцевих слів», «Український стилістичний словник». Будучи ректором Кам'янецького університету, І. Огієнко видає шкільний підручник «Українська граматики: Підручник для першого року навчання в народних школах та для підготовчого класу шкіл середніх», де подає методіку навчання української мови. Автор засуджує механічне заучування матеріалу.

На сторінках своїх мовно-освітніх праць, І. Огієнко як психолог, методист і палкий патріот Української держави вирішував різні мовно-освітні проблеми: як краще запам'ятати навчальний матеріал (для цього автор подає у підручнику свої висновки), як розвинути пам'ять, як краще викласти на папері власні думки, як поєднувати індивідуальні та колективні методи навчальної роботи, як краще подати і засвоїти новий матеріал, щоб менше отримати домашніх завдань. Для цього на сторінках граматики він розміщував малюнки, щоб педагоги могли навчати дітей передавати свої думки усно та письмово і на цій основі складати маленькі цілісні, закінчені за змістом і формою оповідання. Складаючи підручники для дітей, учений-педагог ставив мету: «подати дітям за два роки навчання найголовніші основи українського правопису, навчити їх по-українському грамотно писати» [3]. Щоб розвинути розумові здібності дитини і вирішити проблему підвищення якості знань учнів, І. Огієнко радив поєднувати різноманітні методи навчання – як словесні, так і наочні та практичні. Для посилення ефективності навчання він радить використовувати під час роботи з підручником зв'язний виклад, аналіз мовних явищ, працювати з ілюстраціями над розвитком зв'язного мовлення, писати на уроці твори-мініатюри тощо.

Проблема рідномовного навчання пронизує всю творчу спадщину І. Огієнка. Вчений справедливо вважав, що всі народи повинні мати школу з рідною мовою навчання, яка б відповідала українським традиціям. Без знання мови українці не зможуть глибоко оволодіти народною спадщиною. Свої погляди на мову й освіту І. Огієнко зміг реалізувати, коли працював в Українському державному університеті. У вихованні молоді він орієнтувався на національні цінності у формуванні національно свідомої особистості, визначав, що повинні знати учні з мови протягом перших двох років, у п'ятому, шостому класах, як необхідно планувати навчальний процес, радив не обтяжувати учнів домашніми завданнями, що залишається актуальним і нині. Щоб досконало знати українську мову, вчений-мовознавець радив вводити до навчальних планів давню українську літературу, твори таких українських письменників, як І. Вишенський, І. Галятовський, П. Беринда, М. Сморницький, І. Максимович, П. Могила, С. Зизаний Тустанівський та ін. [4].

Він піднімав проблему статусу української мови, вважав, що для цього потрібно скрупульозно підбирати до кожного уроку дидактичний матеріал, який сприяв би засвоєнню народних чеснот, шляхетних традицій, норм християнської моралі, прищепленню любові до рідної мови, народних прислів'їв, приказок, до

фольклорних жанрів. Для цього необхідно навчитися виразно читати художні твори, їх інсценізувати та декламувати. Все це, на думку І. Огієнка, розвиває відчуття мови, виховує повагу до народу – носія цієї мови [5].

Як бачимо, вчений ставив перед собою багато мовно-освітніх проблем і успішно їх вирішував. Одна з них – це книговидавнича справа. Він довів, що українці другими, після чехів, започаткували друкарство у 1491 р., а Іван Федоров його поновив як занедбане. Тому друкарство, за його словами, в Україну прийшло не зі Сходу, а з Заходу і задовго до виходу в Москві у 1654 р. першої друкованої книги – «Апостола» І. Федорова [14, с.142].

Видатний учений-педагог все своє свідоме життя приділяв увагу проблемі збереження та становлення української мови, присвятивши їй такі праці: «Огляд українського язикознавства», а також літературно-лінгвістичну монографію «Історія української літературної мови». Дослідивши староукраїнські писемні пам'ятки, вчений докладно й аргументовано стверджував, що українська мова виникла у VI ст. н. е. Результати цих досліджень мовознавцям виклав у праці «Українська вимова богослужбного тексту в XVII віці. Нарис з української фонетики», у статтях «Українська мова в Києво-Печерській лаврі в XVII ст.», «Сторінка з історії української мови як мови богослужбової» та ін.

Мовні явища і факти були докладно висвітлені у праці «Історична хрестоматія української мови» (1918), посібнику «Краткий курс украинского языка. Из истории украинского языка» (1918), роботі «Чистота і правильність української мови» (1925), «Нарисах з історії української мови: Система українського правопису» (1927), двотомній фундаментальній розвідці «Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол» (1930 р.), де автор стверджує, що уже в 1-й половині XVI ст. українська літературна мова мало чим відрізнялася від сучасної [7].

Потім у його часописі «Рідна мова» з'являються такі ретроспективні бібліографічні публікації: «Мовні статті у львівському «Ділі» 1881-1905 р.» І. Крип'якевича, «Українська мова в «Записках ВУАН» І. Огієнка», «Бібліографія української мовознавчої бібліографії» Є. Пеленського, а також «Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови» І. Огієнка, у якій, зокрема, описано найголовніші покажчики книжкових видань у періодиці українських і зарубіжних авторів, що засвідчували багатство і давність української мови. З приводу цього вчений зазначає, що «мову нашу «вигадано» не за останні роки, а праці по вивченню нашої мови почалися більше 300 років» [8, с.3]. Книгу що І. Огієнко видав з надією, що вона допоможе тим, хто бажає вчитися рідної мови не тільки з шкільних граматик, а й зі спеціальних філологічних праць.

Порушуючи різноманітні мовні питання на сторінках своїх праць, Іван Огієнко, зокрема, зазначає: «Ми повинні знати, добре знати свою мову рідну. Розвій мови, певний стан її – завжди свідчить про культурність народу, про його здатність до життя самостійного. Неусталеність мови завжди свідчить і про такий самий стан культурний. Яка може бути наука, культура, коли на вислів її слів бракує?!...» [4, с.18]. «Останнім часом у нас люблять завжди покликатися на мову народню, шукати в цій мові останньої відповіді на силу всяких питань, шукати в ній навіть термінів математичних. І вороги наші завжди цвенькають нам, ніби мова наших теперішніх письменників не народня, ніби в нас повелася сила таких слів, що їх годі шукати в народа. Скрізь нам базікають, ніби тепер у нас пишуть зовсім не так, як писав колись Шевченко. На це рішуче відповідаю: мова людова – то справді найцінніше джерело до вивчення *істоти* української мови, – до вивчення її підвалин, її основ, її будови – фонетики, морфології й син-

тактики. Але ж мова кожного простого народу дуже небагата на слова, – мова, скажемо, навіть англійського робітника має тільки 300 слів-коренів, тоді як мова людини освіченої має слів вже вдесятеро, а то й в двадцяті більше. Людина освічена ніколи не може обійтися тільки мовою народною – їй бракуватиме слів на кожному кроці. Бракуватиме всіх тих слів, що вони відрізняють людину освічену від неосвіченої: в мові кожного простого народу годі шукати слів наукових, слів до вищого розуміння, слів інтелектуальних» [4, с.29].

Вчений намагався обґрунтувати також проблему безперервного розвитку української термінології, зазначаючи, що вона дуже складна і важлива, постає не відразу, а витворюється самим життям упродовж віків, а для свого усталення потребує державної підтримки [9, с.250-255]. Іван Огієнко радить: «Ось чому не можна повсякчасно здаватися на мову народню і даремно шукати там того, чого ніколи не знайдемо. Не нам спускатися до народу навіть за математичними термінами – ні, – краще будімо нарід, кличмо його до себе, ставмо його поруч нас, поруч нашої культури. Що в народа єсть кращого, те ми візьмемо все до мови своєї; от же нехай і він простує до нас, нехай і він бере від нас все, чого тільки взяти він зможе. Нехай нарід підводиться до культурних людей і до їх мови. З обопільного впливу й витвориться найкраща літературна мова» [4, с.30].

«Те ж саме можна сказати і про нашу термінологію. Сплине час, і ми звикнемо до своєї термінології, вона не мулятиме нам, аби тільки скрізь по школах була вона однакою. Пройде час, і згодом наша термінологія, витворена якнайкраще тепер, все їдно не одповідатиме собі колись. Це закон життя всяких слів, бо слова, яко форма, живуть віки, тоді як розуміння, тям їхня за той час часто міняються. Ми тепер жахаємось не тільки нових слів, але й своїх стародавніх, що їх ми вже добре позабували. Ми лякаємось свого слова «підмет» («подлежащее») тільки через те, що в школі не чули його і змалку не звикли до його. А слова цього живіає вже Галатівський, найбільший український письменник XVII віку. Та й чим слово «підмет» паганьше од слова «подлежащее»?...» [5, с.28].

Серед мовно-освітніх проблем слід звернути увагу на проблему написання підручника. За словами вченого-освітянина, підручник повинен бути доступним для сприйняття, цікавим, обов'язково мати висновки, ілюстрації, вірші. У ньому має міститися стільки матеріалу й різних форм навчання, щоб була можливість вибрати найвдаліший, найдоступніший учням, саме такий, який необхідний для певного уроку. До цієї справи необхідно підходити, як вважав учений, творчо і не обмежувати себе рамками підручника. Вчитель, за словами дослідника, має право змінювати його, щось опускати і додавати своє. Підручник, за І. Огієнком, потрібен передусім для підготовки домашнього завдання і під час повторення матеріалу [10, с.181].

Для грамотного читання і написання українською мовою І. Огієнко видавав граматики та словники: «Український правописний словник», «Історичний словник української мови», «Словник мови Шевченка», «Український стилістичний словник». У «Словнику місцевих слів» вчений-мовознавець сформулював таку концепцію: «Для одного народу – одна літературна мова і правопис», яка була використана під час створення українського правопису «Правописні правила, прийняті Науковим товариством імені Т. Шевченка у Львові» [1, с.27]. Але для практичного вивчення літературної мови граматичних відомостей і загальноживаних словників за редакцією Б. Грінченка та Є. Желехівського, як вважав автор, було недостатньо, бо вони відображали, насамперед, лексику живої народної мови, яку ніколи не вживали в літературній.

Учений-філолог намагався вирішити проблему чистоти української мови, закликаючи: «Бережи чистоту своєї Рідної мови, – і тим збережеш чистою й

Душу народу твого» [11]. Щоб запобігти засмічування української мови полонізмами, русизмами, грецизмами тощо, щоб український народ мав одну спільну літературну мову, І. Огієнко видає стилістичний словник. Слід зазначити, що застарілі українські слова він застерігав зберігати як скарб. Кожне явище мови досліджувалося вченим історично. Однакові форми слів – українські з московськими – свідчать, як зауважував І. Огієнко, про те, що вони були занесені до Росії з України протягом XVI-XVIII ст., бо з'явилися в Україні на 100-200 років раніше ніж в Росії, тому не можна дивитися на них, як на позички з московської. Про проблему багатства і краси української мови автор висловився так: «Наша власна українська мова в її численних говірках така багата і неопоритна, що просто гріх перед своїм народом поповнювати літературну мову некоротніми чи позичками з мов чужих: польської чи московської» [11, с.6, 8, 9]. Проблемою першорядної ваги І. Огієнко вважав виховання любові до своєї мови. Вчитися берегти, любити, поважати і піклуватися про рідну українську мову необхідно на уроках з української мови, де належить давати необхідні знання про мову, її історію, красу та значимість, бо з вивчення мови починається пізнання свого народу та його духовності [3]. Саме мова об'єднує націю, вважав І. Огієнко. Відстоювати цю думку було не просто, оскільки значна частина української інтелігенції, зокрема з Галичини, сприймала цю ідею насторожено, а часом і вороже. Вчений різко засуджував такі дії, зокрема рішення наради педагогічних працівників у Перемишлі 1933 р., котрі ухвалили, що кожний учитель-україніст має навчати дітей писати по-своєму. Він закликав усіх українців використовувати правопис, який затвердила у 1929 р. Академія наук. «Хто пише не так, – наголошував І. Огієнко, – той приносить шкоду нашій єдності» [12, с.4].

На протипагу таких дій І. Огієнко висунув гасло: «Для одного народу – один правопис і одна літературна мова». Цій проблемі він присвятив багато праць («Рідне слово», «Сучасна українська літературна мова» тощо) і просто звернень до редакторів окремих видань, яких автор закликав перейти на повний академічний правопис, у якому подаються правила переносу слів, написання великої літери, а також фонетичні, морфологічні норми написання [13].

І. Огієнка непокоїла проблема соборності української мови. Він виступав проти видань, які стояли на перешкоді створення однієї літературної мови і нехтували нормами загальноукраїнського правопису. Учений наголошував, що «народ, який не має спільної літературної мови, – то незріла нація. Об'єднаймося у мові – і це мовне об'єднання, реалізація соборності української мови золотими буквами залишаться не тільки в історії української культури, але й у політичній історії нашого народу» [15, с.38-39]. Для реалізації цієї ідеї вчений проводив велику цілеспрямовану роботу, зокрема організовував гуртки плекання рідної мови.

Підсумовуючи викладене, варто наголосити, що мовно-освітня проблематика І. Огієнка майже нічим не відрізняється від мовно-освітніх проблем сьогодення, хоча остання праця науковця-освітянина була написана більше 30 років тому. І сьогодні, в час розбудови Української держави та утвердження національної школи, значення порад великого вченого – неоціненне, бо він вважав, що саме з вивчення української мови витікає національно-патріотичне і моральне виховання майбутнього громадянина України, чого так не вистачає сьогодні нашим вихованцям. Тому погляди І. Огієнка як просвітителя, мовознавця та історика на питання мовної освіти в Україні були і нині залишаються надзвичайно актуальними. Проблеми, які ставив і вирішував І. Огієнко, не залишають байдужими сучасних мовно-освітніх дослідників, яким доводиться уже в незалежній Українській державі піднімати, по суті, ті ж самі пробле-

ми: давності української мови, її чистоти, любові до своєї мови, становлення її та збереження, формування та розвитку, мовного об'єднання нації, написання підручників, розвитку української термінології, видання українськомовної літератури, вирішення яких могло б сформувати українську свідомість і менталітет українця. Без відповіді поки залишилися запитання: як поєднати у навчальному процесі індивідуальні та колективні методи навчальної роботи, як краще подати і засвоїти новий матеріал, підвищити якість знань, підняти статус української мови, ефективність рідномовного навчання. Крім зазначених проблем, мають місце і нові, які породила вже незалежна держава. Це — науково-методичне забезпечення навчального процесу, скорочення годин на вивчення українознавчих предметів. Невирішених проблем могло б бути набагато менше, якби державні діячі й освітяни враховували у навчанні та вихованні молоді також досвід і поради Великого українця І. Огієнка.

Список використаних джерел:

1. Болтівець С. Іван Огієнко: мова як вираження національної психіки, душі й свідомості народу / С. Болтівець // Дивослово. — 1994. — №7. — С. 23-27.
2. Левківський М.І. Огієнко — визначне явище в українській освіті, науці і культурі / М.І. Левківський // Освіта України. — 2002. — 18 січня.
3. Огієнко І. Українська граматики: Підручник для першого року навчання в народних школах та для підготовчого класу середніх шкіл / І. Огієнко. — 2-е вид. незмін. — К., 1921.
4. Огієнко І. Вчімося рідної мови! Нариси про мову вкраїнську / І. Огієнко. — К. : Видавництво книгарні Є. Черепівського, 1918. — 47 с.
5. Огієнко І. Рідна мова в українській школі / І. Огієнко. — К., 1917. — 32 с.
6. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки / І. Огієнко. — Львів : Фенікс, 1995. — 44 с.
7. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол : літературно-лінгвістична монографія / І. Огієнко. — Варшава, 1930. — Т. 1. — 520 с.
8. Огієнко І. Українська мова. Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови / І. Огієнко. — К. : Видавництво книгарні Є. Черепівського, 1918. — 88 с.
9. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. — К. : Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2004. — 412 с.
10. Огієнко І. Сучасна наука та освіта : науковий збірник. Серія історична та філологічна / І. Огієнко. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2003. — Вип. 1. — 200 с.
11. Огієнко І. Український стилістичний словник : підручна книга для вивчення української літературної мови / І. Огієнко. — Львів, 1924. — 496 с.
12. Огієнко І. Рідне писання / І. Огієнко. — Жовків : Друкарня Василян, 1933. — Ч.1. — 145 с.
13. Огієнко І. Український правопис: З словничком / І. Огієнко. — Львів, 1925. — 39 с.
14. Тимошик М. Голгофа І. Огієнка: українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності : монографія / М. Тимошик. — К. : Заповіт, 1997. — 229 с.
15. Тимошик М. Ідея соборності української мови на сторінках Огієнкового часопису «Рідна мова» / М. Тимошик // Дивослово. — №5. — С. 38-44.

The scientific analysis of language and educational Ivan Ohienko inheritance is distinguished, his contribution to terminology development, it is shown educational problems scientist had distinguished and considered.

Key words: Ukrainian language, terminology, educational problems, dictionary.

Отримано: 02.11.2015 р.